

ادوار تحولات کتابشناسی ملی ایران

حجت‌الله حسن لاریجانی^۱

چکیده: دوره‌های تحول کتابشناسی ملی بر سه مقطع زمانی تکیه دارد: دوره اول به مقطع نهیه و تدارک کتابشناسیهای ملی خارج از حوزه عمل سازمانهای دولتی ختم می‌شود. این دوره به کوشش انفرادی شخصیهایی مربوط می‌گردد که به اهتمام و کوشش خود اولین کتابشناسیهای ملی را منتشر ساختند. دوره دوم با کوشش نظام‌یافته کتابخانه ملی ایران شروع شد که با انتشار کتابشناسیهای ادواری و ملی به ارائه اطلاعات کتابشناختی مربوط به انتشارات ایران پرداخت و تا ۱۳۵۹ تداوم یافت، و حاصل و نتیجه چنین فعالیتی شناسایی و ضبط پاره‌ای از انتشارات داخل کشور بود. از ۱۳۶۰، دوره سوم گردآوری انتشارات کشور شروع شد و با طرح‌نویس به ثبت و درج اطلاعات کتابشناختی انتشارات ایران تا ۱۳۶۲ ادامه یافت و نتیجه آن به صورت کتابشناسی ملی جمهوری اسلامی ایران، در قالب ارائه اطلاعات کتابشناختی کامل از انتشارات ایران براساس نظام فهرست رده‌ای دهمی دیویی با افزودن شماره راهنما براساس رده‌بندی کنگره منتشر شد و هنوز هم ادامه دارد. در واقع سال ۱۳۶۲ را باید مبدأ دوره سوم انتشار کتابشناسی ملی ایران دانست.

کلیه تعاریف و اصطلاحاتی که مبین "کتابشناسی ملی" است بر گردآوری، ثبت و انتشار سیاهه، یا فهرستی از آثار مربوط به یک کشور یا یک زبان دلالت دارد. در اصطلاحنامه کتابداری شرح توصیفی و تحلیلی "کتابشناسی ملی" به صورت زیر ارائه شده است:

کتابشناسی ملی فهرست آثار مربوط به یک کشور یا یک زبان را می‌دهد، اعم از آثار مکتوب یا دیداری و شنیداری. کتابشناسی ملی ممکن است جاری یا گذشته‌نگر باشد. کتابشناسی ملی جاری شامل کلیه آثار مکتوب اعم از کتاب، اسناد و مدارک، جزوه‌ها،

۱. دانشجوی دوره دکتری کتابداری دانشگاه آزاد اسلامی

پاینده‌ها و سایر مواد دیداری و شنیداری است که در داخل یک کشور و در زمان معینی مثلاً سال، فصل، یا ماه جاری منتشر شود. این کتابشناسی معمولاً توسط یک یا چند سازمان رسمی که طبق قانون دریافت‌کننده نسخ و اسپاری مدارک هستند به طور منظم چاپ یا به وسیله ماشینهای الکترونیکی ضبط می‌شوند. کتابشناسی ملی ممکن است آثار مربوط به یک کشور را نیز که در خارج منتشر می‌شود دربرگیرد. تعریف یونسکو: درهم‌کرد مستند و جامع مدارک منتشر شده در یک کشور که منظمأ در فواصل معین به صورت چاپ شده یا شکلهای دیگر از قبیل فهرست برگه‌ای، یا نوارهای مغناطیسی قابل خواندن با ماشین و غیره، منتشر شود^(۱).

در شرح وظایف همه کتابخانه‌های ملی به گونه‌ای به انتشار کتابشناسی ملی اشاره شده است، ولی بنا به علل متعدد تاریخی، سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی این مهم به منصه ظهور نرسیده است. در ایران گرچه کتابخانه ملی در سالهای ۱۳۱۵ به بعد تأسیس و برقرار شد، سیاهه‌های منظمی از انتشارات کشور تهیه و تدوین نشده است، حتی امروزه نیز این مهم با وقفه‌های طولانی انجام می‌گیرد، و بیشتر موارد نیز حاوی همه انتشارات کشور نیست.

اولین اثری که به شکل کتابشناسی بر اساس کتابهای چاپی ایران تهیه شد، اثر خانابا مشار است. این اثر گرچه از نوع کتابشناسیهای ملی رسمی به حساب نمی‌آید، ولی تنها سندی است که پوشش زمانی آن به آغاز صنعت چاپ و رواج آن در ایران باز می‌گردد. فهرست خانابا مشار شامل منابع چاپی است که از آغاز صنعت چاپ در ایران تا آخر سال ۱۳۴۵ را به زبان فارسی می‌پوشاند. همان‌طور که احسان یارشاطر در مقدمه "فهرست مشار" به آن اشاره دارد، به گونه زیر پروارنده شده است:

در سال ۱۳۳۷ چاپ اول این فهرست به اهتمام دانشمند بلند همت و کوشا آقای خانابا مشار، و تشویق شادروان سید حسن تقی‌زاده، و مساعدت انجمن فلسفه و علوم انسانی توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب انتشار یافت و این نخستین باری بود که فهرستی از این نوع و به قصد اینکه شامل همه کتابهای طبع شده زبان فارسی باشد منتشر می‌شد.

در سال ۱۳۴۲ بنگاه ترجمه و نشر کتاب جلد دوم فهرست مشار را که مشتمل بر اضافات و اصلاحات و همچنین فهرست القاب مؤلفین بود منتشر ساخت و برای آنکه فهرست چندان که ممکن است جامع باشد گذشته از اهتمام آقای مشار در تکمیل مواد سابق، عناوین فهرست با فهرست کتب فارسی چاپی موزه بریتانیا تألیف ادواردز^(۲) و فهرست کتابهای فارسی کتابخانه دیوان هند تألیف ا.ج. آبربی^(۳) و نیز آثار نویسندگان زبان فارسی تألیف استوری (جلد اول، بخش اول و دوم)^(۴) مقابله گردید و اضافات آنها در جلد

دوم نقل شد. همچنین دامنه فهرست در این مجلد به آثاری که تا آخر سال ۱۳۳۹ طبع شده بود، کشیده شد (۵).

بنگاه ترجمه و نشر کتاب فهارس انجمن کتاب برای سالهای ۴۵-۱۳۳۳ مشتمل بر:

الف. کتابشناسی ده ساله (۱۳۳۳-۱۳۴۲) کتابهای ایران، تدوین ایرج افشار، با همکاری حسین بنی آدم، طهران، انجمن کتاب، ۱۳۴۶؛ ب. کتابهای ایران: سال ۱۳۴۳، مؤسس و مدون، ایرج افشار، با همکاری حسین بنی آدم، تنظیم کننده فهارس: علی اکبر جانا، طهران، انجمن کتاب، ۱۳۴۴؛ ج. کتابهای ایران: سال ۱۳۴۴ مؤسس و ناظر، ایرج افشار، تدوین حسین بنی آدم، انجمن کتاب، ۱۳۳۵؛ د. کتابهای ایران: سال ۱۳۴۵، مؤسس و ناظر، ایرج افشار، تدوین حسین بنی آدم، طهران، انجمن کتاب، ۱۳۴۷؛
و ذیلی راکه کرامت رعنا حسینی در تکمیل فهرست مشار (مجموعه کتابشناسی های فارسی و ایرانی شماره ۴) به طبع رسانده بودند کلاً در فهرست وارد کرد (۶).

خانابا مشار در مقدمه خود چگونگی تنظیم "فهرست" را به صورت زیر بیان می دارد:

اینجانب متجاوز از ده سال است که به تنظیم فهرستی به سبک معجم المطبوعات شامل عموم کتابهای چاپی فارسی، (و نیز کتب عربی، قسمت عمده چاپ ایران) از ابتدای رواج صنعت چاپ تا بحال اشتغال دارم. در این فهرست برای هر یک از مؤلفان و مترجمان در حدود امکان بذکر خصوصیات ذیل مبادرت کرده ام:

اسم و اسم پدر، نام خانواده، لقب، کنیه، تخلص، تاریخ تولد، با تاریخ وفات راجع به گذشتگان در ذیل آن، پس از آن شرح حال و عکس، بعد اسامی کتابهایی که از هر یک بطبع رسیده با مشخصات طبع.

قسمتی از مطبوعات مانند راپرت و گزارش، احصائیه، آمار، نظامنامه، آئین نامه، تصویب نامه، اساسنامه، مرامنامه، سخنرانی و نظایر آن که عنوان کتاب بر آنها مترتب نبود جز در مواردی معدود اصلاً داخل فهرست نشده است.

تنظیم فهرست مورد بحث به این کیفیت صورت گرفته است:

بدو با مراجعه به فهرست کتابخانه های مجلس (۳ جلد، ۱۳۰۵-۱۳۱۸)، مدرسه سپهسالار، (۲ جلد، ۱۳۱۳-۱۳۱۸)، عمومی معارف (۲ جلد، ۱۳۱۳-۱۳۱۴)، دانشکده پزشکی طهران (۱ جلد، ۱۳۳۳)، دانشکده حقوق (۳ جلد، ۱۱۳۰-۱۳۳۵)، آستان قدس رضوی (۵ جلد، ۱۳۰۵-۱۳۲۹)، مدرسه فاضل خان (۱ جلد، ۱۳۰۹)، کتابخانه تربیت تبریز (۲ جلد، ۱۳۰۳-۱۳۲۷)، اسامی کتابهای چاپی با مشخصات طبع و نام مؤلف و مترجم و سایر اطلاعات مورد نیاز استخراج شده است.

سپس از روی برگه‌های کتابخانه مجلس، کتابخانه مدرسه سپهسالار، کتابخانه ملی (عمومی معارف)، کتابخانه فنی وزارت فرهنگ، کتابخانه دانشکده حقوق، کتابخانه دانشکده طب، کتابخانه دانشکده ادبیات، کتابخانه ملی ملک، کتابخانه دانشکده معقول و منقول، کتابخانه روزنامه اطلاعات، سایر اطلاعات لازمه جمع‌آوری گردیده است. در مورد کتابخانه‌های مدرسه فیضیه قم، کتابخانه مدرسه حجتیه قم، کتابخانه آستانه قم، کتابخانه مدرسه هندی کربلا که دارای هیچگونه فهرست نبوده‌اند اطلاعات مورد احتیاج پس از سفر به این نواحی از روی خود کتابها استخراج شده است.

در ضمن جریان تنظیم فهرست تا آنجا که امکان داشته از جزوه‌ها و نشریات کتابفروشیها و مؤسسه‌های مطبوعاتی ایران و هند از قدیم و جدید جمع‌آوری کرده و به استخراج اسامی کتابهای چاپی پرداخته است.

همچنین از مجلات و سالنامه‌های تحصیلی و غیرتحصیلی و تذکره‌ها و کتب ادبی و مقدمه‌های کتب چاپی و دوره کتابشناسی ایران تا آخرین حد امکان در جمع‌آوری اسامی کتابهای چاپی اهتمام به عمل آمده و حتی تقاریر و انتقادات راجع به کتب از مجلات و سایر مآخذ جمع‌آوری و ذیل کتابهای مربوطه با ذکر مآخذ قید شده است.

از سال ۱۳۳۵ تا پایان سال ۱۳۳۹ ضمن جریان طبع جلد اول و شروع چاپ جلد دوم فهرست با مراجعه به کتابفروشیهای: ابن سینا، اسدی، جعفری، خیام، شمس، مصطفوی، و مهدیه واقع در طهران، اطلاعات لازم جمع‌آوری گردید و در مورد کتابفروشیهای محمدی قم، مصطفوی قم و کتابخانه‌های: ملی تبریز، جوادین کاظمین، مدرسه جناب میرزا در سامراء، مدرسه صدر در نجف، مدرسه آخوند در نجف، مدرسه بروجردی در نجف، مدرسه سید کاظم در نجف، مکتبه امیرالمؤمنین در نجف، حسینیه شوشتریها در نجف، مدرسه نواب در مشهد، اطلاعات لازم پس از سفر به این نقاط در سالهای اخیر از روی کتابها استخراج گردید.

در ضمن از مجلات، سالنامه‌های تحصیلی، تذکره‌ها، مقدمه‌های کتب چاپی، دوره کتابهای ایران، دوره راهنمای کتاب، کتابهای ماه، روزنامه سایبان، اخبار دانشگاه طهران، نشریه دانشگاه طهران، نشریه دانشگاه تبریز، نشریه دانشگاه شیراز، نشریه‌های کتابفروشیها و مؤسسات مطبوعاتی، تا حد امکان در جمع‌آوری اسامی کتابهای چاپی استفاده شد.

همچنین بنگاه ترجمه و نشر کتاب فهرست جامع اسامی مؤلفان و مترجمان را با ارجاع به آثار هر یک ترتیب داده که در پایان مجلد دوم، در بخشی جداگانه از صفحه ۱ تا ۲۶۰ بطبع رسید. با تنظیم این فهرست جوینده می‌تواند اثر مطلوب خود را بر حسب نام آن یا نام نویسنده آن به آسانی بیابد. در هر دو قسمت اسم مشهورتر اصل قرار داده شده و از اسامی دیگر به این اسم

ارجاع گردیده است.

فهرست عناوین کتبی که در جلد اول ذکر شده و در جلد دوم اصلاح یا تکمیل گردیده است، از لحاظ اینکه موارد آنها برای جوینده مشخص باشد، در پایان جلد دوم از صفحه ۲۶۱ تا ۳۰۴ نمایانده شده است^(۷)

اثر مشهور مشار معرف نخستین دوره تحول کتابشناسی ملی ایران است.

کتابهای ایران و کتابشناسیهای ده ساله موضوعی ایران

کتابهای ایران برای معرفی و گردآوری کتبی که در ایران نشر می‌شود از سال ۱۳۳۳ شکل گرفت و ۱۳ دفتر از این دست کتابشناسیها به چاپ رسید. نخستین دفتر به نام کتابشناسی ایران انتشار یافت که با توجه به اینکه در آن سالها حجم انتشارات ایران از ۵۰۰ کتاب تجاوز نمی‌کرد، دفتری کوچک بود که به ضمیمه مجله فرهنگ ایران زمین در ۲۴۰ نسخه درآمد. در سال ۱۳۴۰ بخشی از دفاتر کتابهای ایران در کتابخانه ملی تهیه و تدارک شد و در همانجا نیز به چاپ رسید. در کتابخانه ملی ایران مجموعه به نام انتشارات ایران نشر شده و تکمیل گردید. از سوی دیگر با توجه به مشکلات "واسپاری"، و موانع اهدای نسخه‌های کتاب به کتابخانه ملی که آن را "سپرده قانونی" عنوان کرده‌اند، حسین بنی‌آدم سیاه‌ای کاملاً از کتابخانه ملی ایران تهیه و تدارک دید و بر فهرستهای انتهایی آن علاوه بر نام کتابها، نام مؤلفان، نام ناشران، یک فهرست تحلیلی الفبایی هم افزوده گشت که تا شماره سیزده نیز تداوم یافت.

همزمان با این اقدامات، ایرج افشار کتابشناسی دهساله کتابهای ایران (۱۳۳۳-۱۳۴۳) را که در همکاری از کتابهای ایران و سایر کتابشناسیها بود منتشر ساخت.

ایرج افشار در مقدمه خود بر کتابشناسی ده ساله چنین عنوان می‌کند:

چون کتاب حاضر فهرست موضوعی دهساله کتابهای فارسی و آثار چاپ ایران است نقل ملخص مطالب از مقدمه‌های مجلدات یازدهم و دوازدهم کتابهای ایران موجبی نداشت. از کتابهای ایران تاکنون دوازده جلد انتشار یافته و امید است که مجلد سیزدهمین مربوط به سال ۱۳۴۵ نیز در سال آینده نشر شود... دیر شده است و بد شده است.

در تنظیم و تهیه مجلدات دوازده‌گانه به ترتیب زمان مصطفی مقرّبی، حسن سیامک‌نژاد، ابراهیم زندی، غلامرضا فرزانه‌پور، علی اکبر جانا، حسین بنی‌آدم با من یاور و همکاری داشته‌اند و اگر صدار هم در مقدمه‌ها ازین محبت و معاضدت سپاسگزاری عنوان شود همت و شوق ادب‌خواهانه جملگی گفته آید باز کم است. نیز باید از ابراهیم رضائی به مناسبت آنکه چاپ چهار مجلد آن به سرمایه ایشان بوده است تشکر کنم.

... و اما فهرستی که در دست شماست مجموعه‌ای است حاصل آمده از تلفیق دوره دهساله کتابهای ایران با تجدیدنظر دقیق، یکنواخت کردن مشخصات کتابها که با همکاری و مراقبت همکار عزیزم حسین بنی‌آدم بدین صورت در دسترس قرار می‌گیرد. کتابهای زیادی هم که ایشان جداگانه صورت‌برداری کرده بودند به این مجلد ده‌گانه افزوده و طبعاً باعث تکمیل آن شده‌اند. در باب تدوین کتابشناسی موضوعی کتب فارسی من سخنانی در مجمع بین‌المللی بیست و هفتم مستشرقین در آمریکا بیان کردم که ملخص آن در مجله راهنمای کتاب (سال دهم، ۱۳۴۶) درج شده است و تکرار مطلب جایز نیست.

تاریخ کتابشناسی ایران را هم در مقدمه کتابی بنام فهرستنامه کتابشناسیهای ایران (تهران، ۱۳۴۱) به تفصیل و بسط تمام گفته‌ام.

در زمان حاضر کارهای مفیدی در پیش داریم که انتشار مجموعه کتابشناسیهای موضوعی کتابهای فارسی از آن جمله است و کتابی که اکنون در دست دارید نخستین حلقه این سلسله است.

دومین مجلد این مجموعه که حاوی نام و نشان کتب و مقالات مربوط به آموزش و پرورش خواهد بود به وسیله حسین بنی‌آدم تنظیم و نشر شده است.

از دوستان دیگر یوسف موسی‌زاده فصیح فهرست مقالات حقوقی را تدوین و جمع کرده است که تا چندی دیگر انتشار خواهد یافت.

دکتر محسن صبا فهرست کتابهای انگلیسی درباره ایران و اصغر کاظمی فهرست کتابهای آلمانی درباره ایران را فراهم کرده‌اند که هر دو زیر چاپ است.

جلد دوم فهرست مقالات فارسی نیز در سال کنونی نشر خواهد شد.

دو کتابشناسی منفرد یکی درباره فردوسی و یکی در خصوص خوزستان، هم در سال ۱۳۴۷ در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌گیرد^(۸).

پس از انتشار کتابشناسی ده ساله ۱۳۳۳-۱۳۴۲، کوششی در جهت تکمیل آن صورت می‌گیرد که از آن به کتابشناسی موضوعی شش ساله ۱۳۴۳-۱۳۴۸ یاد می‌شود. این فعالیت به همت حسین بنی‌آدم انجام می‌شود که به دنبال آن نیز کتابشناسی موضوعی ایران (...-۱۳۵۴) در مداومت فعالیت‌های قبلی صورت می‌گیرد. ایرج افشار در مقدمه آن چنین می‌گوید:

درین اثر نام و نشان ۷۴۵۰ عنوان کتاب و نشریه فارسی آمده و در لوای ۱۱ موضوع اصلی، بخش شده است و لذا می‌توان اطمینان داشت که شامل اهم آثاری است که میان سالهای ۱۳۴۳ تا ۱۳۴۸ به چاپ رسیده و در بازار کتابفروشی تهران در دسترس قرار گرفته است. آنچه بجای

مانده و نام آنها درین فهرست نیست در حقیقت آثاری است که طبق عرف و تعریفهای مرسوم از زمره کتاب خارج است و جنبه رساله و نشریات و گزارشهایی دارد از قبیل: جزوات کمتر از چهل و هشت صفحه، راهنمای بازرگانی، کتابهای کمک درسی، نوشته‌ها برای کودکان، پاره‌ای نشریه‌های دولتی و انجمنها و شهرداریها و جشنواره‌ها و کنگره‌ها و پایان‌نامه‌های تحصیلی چاپی و چاپهای متعدد قرآن و ادعیه و بالاخره بعضی آثاری که در شهرهای مختلف بدون آنکه دایره انتشار وسیع داشته باشد به چاپ رسیده است ... و البته هیچ کتابشناسی در ایران نمی‌تواند صورت کمال داشته باشد مگر اینکه همه ناشران و مؤلفان معتقد باشند و به میل و رغبت نمونه اثر خود را به کتابخانه ملی مملکت بپردازند تا از این راه بتوان فهرست کامل به وجود آورد. کما اینکه هم اکنون، اطلاعات بر انتشارات مؤسسات دولتی و شهرداریها یعنی همین نوع آماری که مشخصات آنها در کتابشناسی حاضر نیست دشوارتر از اطلاع یافتن بر آمار دیگر است. زیرا چه بسیار مؤسسات دولتی که نشریات خود را به کتابخانه ملی نمی‌فرستند.

طبقه‌بندی اصلی مورد استفاده درین کتابشناسی روش دهمی دیویی است، با توجه به اینکه تصرفات ضروری به اقتضای معارف ایرانی و اسلامی در آن شده است و از همین روی ممکن است که همه کس نحوه مورد اتخاذ را نپسندند. ولی از آنجایی که این نوع کارها در ایران سابقه دراز ندارد باید امیدوار بود که با ارائه طرق و نظریات مختلف به نتیجه مطلوب و کمال مقصود نزدیکتر شویم. انتقاد بی‌غرضانه کمک مؤثری است که همه فهرست‌نویسان را مفید خواهد بود^(۹).

بدین طریق یکی دیگر از مراحل و ادوار تحولی تهیه، تدارک، و تدوین کتابشناسی ملی ایران تحقق می‌یابد که در نهایت تمامی شکافهای موجود در شناسایی کلیه انتشارات ایران پر می‌شود، اگرچه این مفهوم بدان معنا نیست که کار تمام شده است، ولی به هر تقدیر بخشی از مشکلات مربوط به "حافظه ملی ایران" رفع گشته است.

بعد از انتشار کار برجسته مشار، کلیه کتابشناسیهای ملی، فهرستها، انتشارات ایران، کتابشناسی ایران و ... براساس چاپهای اولیه قواعد آنگلو-آمریکن و شکل رده‌بندی آنها مبتنی بر طرح رده‌بندی دیویی (چاپهای مقدماتی آن) بوده است.

کتابخانه ملی و انتشار کتابشناسی ملی ایران

کتابخانه ملی ایران از سال ۱۳۴۲ کار انتشار کتابشناسی ملی را شروع کرد که دوره‌های زمانی زیر را در بر می‌گیرد.

الف. از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۹. سالهای ۱۳۴۷ و ۱۳۴۸ منتشر نشده است. این نشریه با عنوان کتابشناسی ملی ایران - انتشارات ایران در آمد.

ب. از سال ۱۳۴۹ تا ۱۳۵۶. ابتدا به صورت ماهانه (۱۳۴۹)، و از ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۶ به صورت فصلنامه انتشار یافت.

ج. بعد از سال ۱۳۵۶ به علت مواجهه با مسائل سیاسی و دوران انتقالی حکومت، انتشار کتابشناسی ایران به تعویق افتاد و در سال ۱۳۵۹ یک فصلنامه (تابستان ۱۳۵۷) و یک مجلد شش ماهه (شش ماهه دوم ۱۳۵۷) منتشر گردید. شماره مربوط به بهار ۱۳۵۷ در دسترس نیست.

د. کتابشناسیهای ملی سالهای ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ نیز ادغام و نخستین جلد آن (آ - ز) در سال ۱۳۶۲ و جلد دوم (س - ی) در سال ۱۳۶۳ منتشر شد.

وزارت ارشاد اسلامی، و پس از تغییر نام وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، فهرست ماهانه‌ای از آثار چاپی ایران و بعدها فصلنامه از این آثار چاپی را به نام کتابنامه و پس از آن کتاب هفته^(۱۰) منتشر ساخت که این نمونه نیز راههای تکاملی پیموده و اینک شکل رسمی "کتابشناسی" را دارند.

کلیه نشریات کتابخانه ملی ایران و وزارت ارشاد اسلامی از رده‌بندی دیویی متأثر هستند و در ثبت اطلاعات کتابشناختی نیز قواعد آنگلو-آمریکن را (در حد متعارف) رعایت می‌کنند. از سال ۱۳۶۱ تحولی در کتابشناسی ملی ایران به وقوع پیوست، ولی همچنان دچار همان مشکلات و موانع پیشین است:

۱. کتابشناسی ملی ایران فهرستی از کتابهای دریافت شده کتابخانه ملی است و کلیه انتشارات ایران را دربر نمی‌گیرد.

۲. کتابخانه ملی ایران یک کتابخانه ذخیره‌ای برای انتشار کشور نیست و طبیعتاً کتابشناسی ملی ایران به منزله "حافظه ملی" نیست.

۳. روابط کتابخانه ملی ایران و ناشران همچنان در سطح نازلی قرار دارد و یک رابطه ملموس نیست.

۴. انتشارات دولتی نیز در کتابشناسی ملی ایران جای ندارد و پاره‌ای از آنها فهرست نشده است.

۵. با آنکه کتابخانه ملی ایران، در سطح استانها نیز نمایندگیهایی دارد، از اطلاعات کتابشناسی آثار منتشره در استانها و شهرستانها در کتابشناسی ملی ایران دیده نمی‌شود.

در تنظیم کتابشناسی ملی ایران می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

این کتابشناسی بر اساس نظام رده‌بندی دیویی و با استفاده از ویرایش هجدهم آن تنظیم شده و در بخشها و زمینه‌های مربوط به دین اسلام، تاریخ ایران، جغرافیای ایران و ادبیات فارسی از گسترشهای منتشر شده توسط مرکز خدمات کتابداری استفاده شده است.

در هر مدخل اطلاعات کتابشناختی به نحوی که در منبع در دست فهرست ظاهر شده ثبت گردیده و در پایان فهرست اعلام که شامل فهرست نام کسان و مؤسسات، عناوین کتابها و نام ناشران است کار استفاده را تسهیل می‌کند.

ذکر این نکته ضروری است که تنظیم و تدوین کتابشناسی سال ۱۳۶۱ و همچنین سال قبل از آن (۱۳۶۰) به صورت کار گروهی سنگین و فشرده‌ای توسط بخشهای فهرستنویسی و کتابشناسی کتابخانه ملی ایران در کمتر از سه ماه تابستان ۱۳۶۲ به انجام رسید و شتابی که برای عقب ماندگیها در تنظیم آن به کار رفت متأسفانه در پاره‌ای موارد منجر به کاستیهایی شده است که ضمن پوزش به آن اشاره می‌شود.

از جمله مواردی وجود دارد که یک کتاب بیش از یک بار و در دوره مختلف ثبت شده است. همچنین امکان دارد نام یک فرد یا سازمان واحد در محلهای مختلف به صورتهای گوناگون آمده باشد که این نقص از استناد به منابع در دست فهرست و عدم استناد به مستندهای موجود و مستندسازی، که منجر به یکدستی نامها می‌شود، ناشی شده است.

در اینجا لازم است اشاره شود که بهره‌گیری از استانداردهای جهانی، تدوین کتابشناسی ملی و در انداختن طرحی نو برای کتابشناسی ملی ایران برعهده کتابشناسی ملی ایران سال ۱۳۶۲ محول شده و این کتابشناسی که مراحل نهایی تنظیم خود را می‌گذراند با تغییر شکل کامل ارائه خواهد شد.

در مقدمه کتابشناسی سال ۱۳۶۲ پاره‌ای نکات مهم به چشم می‌خورد که از روی آن رونویسی و در اینجا ارائه می‌گردد:

در مقدمه کتابشناسیهای مربوط به سالهای ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱، کتابخانه ملی ایران اعلام داشته بود که دست‌اندرکار در انداختن طرحی نو برای ارائه کتابشناسی ملی است و این مهم را از سال ۱۳۶۲ آغاز خواهد نمود. هدف از این طرح چنانچه ملاحظه می‌شود، ارائه کتابشناسی به صورت کامل و فهرستنویسی شده و بر طبق آخرین ضوابط و استانداردهای پذیرفته شده جهانی و به‌ویژه خط‌مشی پیشنهادی یونسکو است.

برای حصول بدین‌منظور، هم‌زمان با تدوین کتابشناسیهای سال ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱، مطالعاتی برای تنظیم کتابشناسی ملی سال ۱۳۶۲ صورت گرفت. از جمله کتابشناسیهای معتبر جهان، و سنت تدوین کتابشناسی و فهرستهای ایرانی و اسلامی بررسی شد و دستورالعمل یونسکو برای

سازمانهای کتابشناسی ترجمه گردید و برای تعدیل و تطبیق آن با کتابهای فارسی و برآورد امکانات حاضر در اختیار کتابداران کتابخانه ملی قرار گرفت. بر مبنای این تحقیقات و بررسیها ضوابط زیر به تأیید و تصویب رسید.

۱. کتابشناسی ملی ایران از سال ۱۳۶۲ به بعد هر شش ماه یک بار منتشر خواهد شد و پس از فراهم آمدن امکانات لازم به انتشار فصلی آن همت گماشته خواهد شد.

۲. کوشش می شود تا آنجا که میسر است کلیه انتشارات ایران (کتاب و جزوه) اعم از فارسی یا به زبانهای دیگر که در هر شش ماه منتشر می شود در کتابشناسی ملی گنجانده شود. مواد دیداری و شنیداری، و سایر مواد غیرکتابی در کتابشناسی ملی ایران وارد نمی شود. توضیح آنکه این گونه مواد هنوز جزو قانون و اسپاری ملی نیست و به کتابخانه ملی ارسال نمی شود.

۳. برای فهرست نویسی توصیفی هر کتاب استانداردهای بین المللی کتابنامه نویسی^۱ و آخرین ویرایش قواعد فهرست نویسی آنگلوا-آمریکن، با در نظر گرفتن قواعد فهرست نویسی فارسی که نتیجه تطبیق ویژگیهای زبان فارسی و انتشارات ایرانی با این قواعد بین المللی است مورد استفاده قرار می گیرد.

۴. کتابهایی که بیش از ۵ صفحه و از نظر متن دارای ارزش تحقیقاتی باشد کتاب محسوب شده و در کتابشناسی ملی ذکر می شود.

۵. جزوه هایی که دارای ارزش چندانی نیستند، کاتالوگها و دفترکهای میرا که صفحات آنها از ۲۵ کمتر باشد جداگانه در آخر کتابشناسی قرار داده می شود و نمایه های آخر کتاب شامل آنها نخواهد بود^(۱۱).

۶. به منظور همکاری با سازمانهای ملی و بین المللی کتابداری از جمله دفتر کنترل کتابشناسی جهانی^۲ و فدراسیون بین المللی انجمنها و مؤسسات کتابداری (ایفلا)، آمارهای لازم ضمن کار تهیه خواهد شد.

۷. کتابها بر مبنای فهرست رده ای در کتابشناسی ملی تنظیم می شوند.

۸. برای تعیین نشانه های رده و استفاده از آنها در تنظیم کتابشناسی، از آخرین ویرایش کامل رده بندی دهدهی دیویی استفاده می شود^(۱۲).

۹. در تمام قسمتهای مربوط به ایران مثل زبان فارسی، ادبیات فارسی، تاریخ ایران، جغرافیای ایران، و دین اسلام از گسترشهای رده بندی دیویی که توسط کتابخانه ملی ایران منتشر شده و به تصویب کتابخانه کنگره رسیده است استفاده می شود.

۱۰. نام نویسندگان خارجی به لاتین در مقابل اسامی آنها ذکر می‌شود. در مورد نویسندگان کشورهای که خط لاتین ندارند، مثل نویسندگان چینی، ژاپنی، روسی و سایر کشورهای اسلاو زبان شکل حرف به حرف نویسی شده نام به انگلیسی، طبق استاندارد کتابخانه کنگره آمریکا، در مقابل شکل فارسی آن قرار خواهد گرفت.

۱۱. هر شناسه یا مدخل شامل اطلاعات زیر است:

- نشانه رده‌بندی دیویی که در واقع کد موضوع کلی کتاب است.
- سرشناسه که گویای مؤلف کتاب است.
- فهرست توصیفی کامل که عنوان، ویرایش، و مشخصات نشر را بیان می‌کند.
- یادداشتهای لازم که خواننده را با مشخصات و ویژگیهای فیزیکی و اختصاصی کتاب آشنا می‌سازد.
- سرعنوان یا سرعنوانهای موضوعی لازم که مبین موضوعهای اساسی است که نویسنده در کتاب بدان اشاره کرده است.
- شناسه‌های افزوده که همکاران نویسنده یا ناشر را در انتشار کتاب معرفی می‌کند.
- نشانه رده‌بندی کتابخانه کنگره به انضمام نشانه مؤلف و نشانه اثر برای استفاده کتابخانه‌هایی که برای تنظیم موضوعی کتابهایشان از این نظام استفاده می‌کنند.
- شماره برگه کتابخانه ملی ایران برای سفارش فهرستبرگه‌های چاپی.
- در موارد لزوم شماره چاپ برای مزید اطلاع.

۱۲. برای سهولت دستیابی، نمایه‌های لازم به کتابشناسی اضافه خواهد شد.

۱۳. کتابشناسی ملی ایران مجلات و روزنامه‌ها را در بر نخواهد گرفت. راهنمای مجله‌های ایران وظیفه فهرست‌برداری مجلات هر سال را به عهده دارد و انتشار آن طبق روال گذشته ادامه خواهد یافت و نقش کتابشناسی ملی را در مورد مجلات ایفا خواهد کرد.

۱۴. کتابشناسی ملی در قطع ۳۰×۲۱ که هر صفحه آن شامل ۲ ستون است به صورت حروفچینی و با صحافی مطلوب منتشر خواهد شد و به صورت مبادله به کتابخانه‌های ملی سراسر جهان و مؤسسات و سازمانهای معتبر شرقشناسی، ایرانشناسی و اسلامشناسی ارسال خواهد شد^(۱۳).

در انتهای شب کتابشناسی ملی ایران

اکنون در ایران نزدیک به ۶۷۰۰ کتابشناسی، کتابنامه، فهرست مقاله، فهرست نسخه‌های خطی به زبان فارسی منتشر شده است. که بیشتر آنها به انتشارات کشور توجه دارند. در خارج از

کشور هم توجه به مسائل ایران از دیرباز مدّ نظر بوده است که حاصل آن شناسایی اسناد و مدارک به زبان فارسی (چاپ شده خارج از کشور)، شناسایی اسناد و مدارک به زبانهای غیرفارسی درباره ایران، و اخیراً نیز توجه به مسائل ایران از دیدگاه اسلامی مطرح گشته است. گرچه توجه به اسلام و مسائل اسلامی از دیرباز مورد توجه بوده است، ولی ارتباط آن با مسائل ایران و حتی در سطح منطقه بزرگی که مسلمانان در آن زندگی می کنند، سخت جوامع پیرامون آن را به تکاپو واداشته است^(۱۴) ■.

پیوست

در این مقطع از فعالیتها در تدارک متن حاضر، فرصت را مغتنم شمرده و فهرستی از کتابشناسیهای ملی ایران و آن دسته از کتابشناسیهایی که می توان از آنها با نام کتابشناسی ملی یاد کرد یا حداقل به تدارک کتابشناسی جامع ملی ایران یاری رساند اشاره می شود:

۱. حلمی افندی داغستانی، علی. فهرست اکتب الفارسیه. ۹: ۱۸۸۹ م.
۲. مشار، خانابا. فهرست کتابهای چاپی عربی در ایران. تهران: ۱۳۴۴.
۳. مشار، خانابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲، ۳ جلد.
۴. مشار، خانابا. مؤلفین کتب فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون. تهران، ۱۳۴۰ (۶ جلد)
۵. افشار، ایرج. کتابهای ایران. تهران: ۱۳۳۳ - (۱۳ شماره).
۶. افشار، ایرج. کتابشناسی دهساله (۱۳۳۳-۱۳۴۲). کتابهای ایران. با همکاری حسین بنی آدم. تهران: انجمن کتاب، ۱۳۴۷.
۷. بنی آدم، حسین. کتابشناسی موضوعی ایران سالهای ۱۳۴۸-۱۳۴۳. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
۸. ایران. وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی. تهران: ۱۳۴۴ -
۹. زهری، محمد. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، فروردین ۱۳۴۹ - خرداد ۱۳۴۹. (با همکاری علی محمد فاطمی).
۱۰. فاطمی، علی محمد. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، تیر ۱۳۴۹ - فروردین، اردیبهشت، خرداد ۱۳۵۰.
۱۱. زهری، محمد. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، تیر و مرداد و شهریور ۱۳۵۰. (با همکاری بهرام عیلامی، مجتبی فیروزی)

۱۲. زهری، محمد. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، مهر، آبان و آذر ۱۳۵۰ - بهار ۱۳۵۱. (با همکاری بهرام عیلامی)
۱۳. زهری، محمد. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، تابستان ۱۳۵۱ - زمستان ۱۳۵۱.
۱۴. کریمی، خسرو. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، بهار ۱۳۵۲ - پائیز ۱۳۵۲.
۱۵. کریمی، خسرو. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، بهار ۱۳۵۳ - پائیز و زمستان ۱۳۵۵. (با همکاری پروین استخری)
۱۶. عیلامی، بهرام. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، بهار و تابستان ۱۳۵۶ - (با همکاری طاهره آروند - نیره شبستری)
۱۷. عیلامی، بهرام. کتابشناسی ملی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر. کتابخانه ملی، پائیز و زمستان ۱۳۵۶. (با همکاری صدیقه سلطانی فر - فریده راستگویان)
۱۸. سلطانیفر، صدیقه؛ عیلامی، بهرام. کتابشناسی ملی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران، تابستان ۱۳۵۷ (با همکاری مهناز رهبری - زهرا چهره‌خند)
۱۹. ایران. وزارت فرهنگ و آموزش عالی. کتابخانه ملی ایران. کتابشناسی ملی ایران. تهران، تابستان ۱۳۵۷.
۲۰. ایران. وزارت فرهنگ و آموزش عالی. کتابخانه ملی ایران. کتابشناسی ملی ایران. تهران، سالهای ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱.
۲۱. ایران. وزارت فرهنگ و آموزش عالی. کتابخانه ملی ایران. کتابشناسی ملی ایران. تهران، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶.
۲۲. کتابخانه ملی ایران. کتابشناسی ملی ایران. تهران، ۱۳۶۴ (نیمه اول)، ۱۳۶۶ (نیمه دوم)، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۷۱.
۲۳. کتابخانه ملی تبریز. نشریه کتابخانه ملی تبریز. تبریز: ۱۳۳۸-۱۳۴۳.
۲۴. کتابخانه ملی تبریز. فهرست کتابخانه ملی تبریز. ۱۳۴۷ (کتب خطی اهدایی مرحوم حاج محمد نخجوان)
۲۵. کتابخانه ملی فارس. فهرست کتب خطی کتابخانه ملی فارس. شیراز: انجمن کتابخانه‌های عمومی، ۱۳۵۱.
۲۶. کتابخانه ملی رشت. نگاهی به: کتابخانه ملی رشت در ۵ سال از ۶۲-۱۳۵۸. رشت، ۱۳۶۳.
۲۷. کتابخانه ملی شاهپور بابل. فهرست کتب کتابخانه ملی شاهپور بابل. بابل: ۱۳۳۲.

۲۸. بین، ولفگانگ. فهرست نشریات ایرانی منتشر شده در خارج از کشور از ۱۳۴۱ تا آخر سال ۱۳۵۷. برلن: ۱۳۵۸.

یادداشتها

۱. پوری سلطانی؛ فروردین راستین. اصطلاحنامه کتابداری؛ فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی. ویرایش دوم. تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۶۵، ص ۲۴۸-۲۴۹.
2. E. Edwards, *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum*. London, 1922.
3. A. J. Arbery. *Catalogue of the Library of the India Office (Persian Books)*. London. 1937
4. A. C. Storey. *Persian Literature, a Bio-bibliographical Survey: Vol. I, Parts 1,2*; London: 1937-53.
۵. خانابایا مشار. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲ (مقدمه)
۶. همان مأخذ.
۷. همان مأخذ: مقدمه‌های خانابایا مشار.
۸. ایرج افشار. کتابشناسی ده‌ساله ۱۳۳۳-۱۳۴۲ کتابهای ایران. تهران: پخش کتاب، ۱۳۴۷ (مقدمه).
۹. حسین بنی‌آدم. کتابشناسی موضوعی ایران: ۱۳۴۸-۱۳۴۳. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲ (مقدمه).
۱۰. اخیراً (سالهای ۱۳۷۲-۱۳۷۴) کتاب هفته از سوی اداره کل چاپ و نشر (معاونت امور فرهنگی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی) تا ۹۰ شماره منتشر شده است که معرف نوعی "فهرست انتشارات" کشور است. از شهریور ۱۳۷۰، نخستین شماره نمایه فهرست مندرجات مجله‌های جاری مرکز نشریات علمی و فرهنگی از سوی دبیرخانه هیأت ائمه کتابخانه‌های عمومی کشور انتشار یافت که به معرفی مندرجات ادواری‌های ایران توجه داشت، از شماره ۷ معرفی کتابهای ماه نیز در این نشریه شروع و از شماره ۱۲ به بعد عنوان معرفی آن نیز تغییر یافت و به نام نمایه: نشریات علمی و فرهنگی و کتابهای روز آشکار یافت.
۱۱. ضمناً در این شماره استثنائاً جزوه‌ها نیز در نمایه‌ها وارد شده‌اند و برای احتراز از ابهام نمایه‌های مربوط به جزوه‌ها با حرف ج مشخص شده‌اند.
۱۲. در این کتابشناسی ویرایش نوزدهم رده‌بندی دهدهی دیوینی که آخرین ویرایش موجود است، مورد استفاده قرار گرفته است.
۱۳. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. کتابشناسی ملی ایران. سالهای ۱۳۶۱، ۱۳۶۲ و... (مقدمات).
۱۴. تدارک کتابشناسی ملی ایران برای زیر پوشش بردن همه آثار منتشر شده در سطح کشور، و فراتر رفتن از آن، تدارک کتابشناسی ایران برای زیر پوشش بردن همه آثار در جهان درباره ایران، ضرورت ایجاد نمایندگی یا مؤسسه یا نهاد یا سازمانی فراگیر را پیش روی می‌نهد که سنگ بنای آن کتابخانه ملی ایران است.